

ФАЛЬКЛОР ЯК СРОДАК ФАРМІРАВАННЯ Ё ДЗЯЦЕЙ ЭСТЭТЫЧНАГА ЁСПРЫМАННЯ ПРЫРОДЫ

Арткул прысвечаны праблеме аптымізацыі педагагічнага патэнцыялу фальклору ў працэсе фарміравання ё дзяцей эстэтычнага ўспрымання прыроды.

Негатыўныя змены ў экалогіі навакольнага асяроддзя ўздзімаюць пытанне пра неабходнасць карэннай перабудовы ўзаемадзеяння паміж чалавекам і прыродным светам. Менавіта таму праблема станаўлення асобы, адказнай за псіхалагічнае існаванне і гарманічнае развіццё грамадства ў экалагічна ўраўнаважаным асяроддзі, з'яўляецца прадметам няспыннага педагагічнага пошуку. Узнікае патрэбнасць фарміравання экалагічнай свядомасці новага пакалення, што немагчыма без развіцця эстэтычнага ўспрымання прыроды, якое па сваім змесце выключнае спажывецкае, утылітарнае стаўленне да яе. Даследчыкі (В. Болбас, В. Коцікава, Л. Плячко, Н. Купрына, Б. Ліхачоў, А. Шульжэнка і інш.) падкрэсліваюць ролю фальклору ў фарміраванні эстэтычнага ўспрымання прыроды і акцэнтуюць наступныя яго характарыстыкі: глыбокае перажыванне прыгажосці і выразнасці прыроднага свету, здольнасць да эмпатыі, пачуццё прыналежнасці да прыроды, роднасці і еднасці з ёю, патрэбнасць да ўзаемадзеяння з прыродным светам па законах меры, гармоніі і прыгажосці.

На пачатку XXI ст. ў нашай краіне ўсё большае распаўсюджанне атрымлівае тэрмін *нематэрыяльная культурная спадчына*, які прышоў з міжнароднай практыкі на змену дэфініцыі *фальклор*. Паводле вызначэння, прынятага ў праграмных дакументах ЮНЕСКА, нематэрыяльная культурная спадчына – гэта “звычкі, веды і навыкі, а таксама знітанія з імі інструменты, прадметы, артэфакты і культурныя прасторы, прызнаныя супольнасцямі і групамі і, у некаторых выпадках, пэўнымі асобамі ў якасці іх культурнай спадчыны” [4]. Перадаючыся ад пакалення да пакалення, яна аднаўляецца, пры гэтым фарміруе ў яе носьбітаў пачуццё самабытнасці і пераемнасці. Нематэрыяльная культурная спадчына – гэта ўнікальны культурны рэсурс, які найбольш выразна ўвасабляе духоўны патэнцыял нацыі, адлюстроўвае непаўторны светапогляд этнасу – успрыманне народаў агульнай сістэмы з'яў і працэсаў рэчаіснасці.

Фарміраванне светапогляду беларусаў адбывалася пад непасрэдным уплывам прыроднага асяроддзя. Чалавек традыцыйнай культуры сваёй жыццядзейнасцю трывала ўпісваўся ў прыроду, убачыўшы ў адантэцы да прырод-

нага ландшафту магчымасць выжывання. Яго побыт і праца амаль цалкам падпарадкоўваліся асаблівасцям і рытмам прыроднага свету, і таму чалавек ставіўся да прыроды па ўзоры адносін больш слабага да больш моцнага, інакш кажучы, шанаваў, абагаўляў і прасіў дапамогі ў сонца, вады, ветру, дажджу. Менавіта гэтая светапоглядная акалічнасць стала падмуркам для развіцця язычніцкіх рэлігійных уяўленняў, якія грунтуюцца на веры ў звышнатуральныя прыродныя сілы, што нібыта самым непасрэдным чынам уплываюць на жыццё чалавека. Па сваёй сутнасці язычніцкія погляды з'яўляюцца тыпова аніمالістычнымі: старажытны чалавек быў упэўнены, што за кожнай прыроднай з'явай, стыхій знаходзіцца канкрэтная істота, якая нясе духоўны пачатак (багіня глебы – Маці-Зямля, бог неба – Сварог, сонца – Дажбог, полымя – Сварожыч і г. д.).

Ахілены таямнічым светам прыроды, падуладны аніمالістычнаму светапогляду, чалавек суадносіў уласцівасці прыродных аб'ектаў з уласнымі пачуццямі, дзеяннямі і ідэаламі, адухаўляў (анімізм), ачалавечваў (антрапамарфізм) іх, шукаў першапродкаў свайго роду сярод прыроднага свету (татэмізм), што характарызавала яго імкненне да ўзаемакарыснага збліжэння, яднання з прыродай, гарманічнага і бесканфліктнага суіснавання з ёй. Усе з'явы прыроднага жыцця чалавек вымяраў і ацэньваў “чалавечай” меркай, гаварыў пра прыродныя сілы як пра нешта, што можа свабодна дзейнічаць: “сонца ўзыходзіць”, “бура вье”, “вечер свішча”, “маланка б'е” і г. д.

Усведамленне роднасці і еднасці з навакольным ландшафтам, адухаўленне і абагаўленне прыроды знайшло сваё эстэтычнае ўвасабленне ў шматлікіх творах беларускага фальклору, для якіх характэрна паглыбленне ў духоўны свет чалавека, перанясенне яго рыс на прыродныя аб'екты і з'явы па прынцыпе падабенства паміж імі. Штодзённыя эмацыянальныя перажыванні чалавека, праца, побыт, сямейныя адносіны, сацыяльнае становішча падаюцца ў параўнанні з вобразамі прыроды, супастаўляюцца з прыроднымі з'явамі і стыхіямі праз інтэнсіўнае выкарыстанне такіх вобразна-выяўленчых сродкаў, як эпітэт, увасабленне, вобразны паралелізм, параўнанне, метафара. Галоўнымі героямі асобных

твораў з'яўляюцца надзеленыя чалавечымі рысамі і характарамі птушкі і жывёлы, якія дзейнічаюць і жывуць нібы людзі і часам уключаюцца ў жыццё героя – чалавека (паводле А. Афанасьева, А. Весялоўскага, С. Няклюдэва, А. Ненадаўца, М. Нікольскага, У. Пропа і інш.).

Акцэнтаванне ў педагагічным працэсе гэтай ідэі можа стаць галоўным інструментам у фарміраванні эстэтычнага ўспрымання прыроды. У час знаёмства з фальклорнымі персанажамі, іх лёсамі і ўнутраным светам дзюці праецыруюць пазнае на сябе, у выніку ў іх фарміруецца ўласнае стаўленне да прыгожага і пачварнага, высокага і нікчэмнага, добрага і дрэннага (Г. Арлова, В. Болбас, Г. Волкаў, А. Грымаць і інш.). Гэта значыць, што любы твор фальклору можа быць разгледжаны як своеасаблівы тэкст, дзе захоўваецца эстэтычная інфармацыя, успрымання і спасціжэнне якой вядзе да засваення асобай эстэтыкі, духоўнасці і гармоніі, закладзеных у змесце фальклорнай адзінкі (былічкі, песні, танца, гульні). Таму вывучэнне фальклорных твораў вымагае пэўнага падыходу – успрымання, аналізу і ацэнкі з пазіцыі вобразнай арыгінальнасці, жанравай разнастайнасці, ведання асноўных эстэтычных катэгорый (прыгожае – агіднае, узнёслае – нізкае, трагічнае – камічнае), а таксама эпітэтаў, увасабленняў, параўнанняў, метафар, якія з'яўляюцца своеасаблівым інструментам інтэлектуальнага спасціжэння твора, глыбокага разумення яго эстэтычнай вартасці.

Спасціжэнне фальклору дапамагае ўзнавіць адэкватныя прыродныя вобразы, глыбока ўсвядоміць і засвоіць іх эстэтычны змест, што спрыяе назапашванню эстэтычных уражанняў і ведаў, пашырэнню эстэтычнага вопыту. Так, прырода, надзвычай прывабна адлюстраваная ў фальклорных творах беларусаў, а таксама “чалавечы змест” яе паэтыкі крышталізуецца ў суб'ектыўна-значную сістэму сэнсаў, якія фіксуюць еднасць чалавека і прыроднага свету. Гэта спрыяе фарміраванню ў дзяцей адносін да прыроды як да жывой істоты, якую трэба абараняць, ахоўваць. Разам з тым натуральныя якасці прыродных аб'ектаў робяцца той асновай, на падставе якой уяўленне дзіцяці стварае ўласнае ўспрымання аб'ектаў рэчаіснасці, што ў сукупнасці нараджае суб'ектыўныя сэнсавыя вобразы эстэтычнай свядомасці асобы. Менавіта гэтая асаблівасць фальклору валодае велізарным педагагічным патэнцыялам у фарміраванні эстэтычнага ўспрымання прыроды.

У фундаментальных працах Э. Аляксеева, К. Леві-Строса, М. Мід, У. Пропа, Б. Пуцілава, К. Чыстова, М. Эліядэ і іншых фальклор разглядаецца не проста як сукупнасць мастацкіх твораў, а як спосаб быцця традыцыйнага грамад-

ства, як працэс, звязаны з працоўнай дзейнасцю, побытам і звычаямі народа. Тут трэба асобна падкрэсліць, што фальклор – гэта культурны феномен, для якога характэрны сінтэз мастацкіх элементаў і немастацкіх структур, дзе побач з узорами, што функцыянуюць у сістэме мастацтва, існуе мноства формаў побытавага, рэлігійнага і іншага характару. Шматлікія фальклорныя творы бытавалі толькі пры пэўных акалічнасцях, яны суправаджалі працоўную дзейнасць чалавека, найважнейшыя падзеі яго жыцця (нараджэнне, шлюб, смерць), дапамагалі ў выхаванні дзяцей, транслявалі новым пакаленням жыццёвую мудрасць, веды і вопыт. Менавіта таму ў традыцыйным фальклоры практычна не існуе мастацкіх твораў, не звязаных з адпаведнай жыццёвай сітуацыяй.

Цесная сувязь фальклору з жыццём у значнай ступені абумоўлівала яго педагагічную эфектыўнасць. Педагагічны працэс арганічна ўплываў на ўсе сферы чалавечых адносін і ствараў умовы для пагружэння асобы ў разнастайныя віды фальклорнай дзейнасці. Спевакі і музыкі, казачнікі і народныя майстры стваралі фальклорнае асяроддзе, дзе ажыццяўлялася трансляцыя сацыяльнага і эстэтычнага вопыту, аднаўленне і засваенне найбольш устойлівых і сцверджаных суцольнасцю паводзінных стэрэатыпаў. Так, з маленства дзеці назіралі за падзеямі абрадаў, ужываліся ў эмацыянальны стан песень, карагодаў, пачыналі ўсведамляць іх глыбінны змест. Паступова яны пераўтвараліся ў актыўных удзельнікаў фальклорных дзей і імкнуліся перадаць свой вопыт нашчадкам. Менавіта такая форма засваення фальклору з'яўляецца найбольш эфектыўнай, бо грунтуецца на стагоддзямі апрабаваным метадае: ад старэйшага да малодшага, “з вуснаў у вусны”. Як слушна падкрэслівае В. Болбас, “гэта адзін з істотных момантаў, які мы сёння павінны запэўчыць у педагагічнага генія народа і пакласці ў падмурак тэорыі і практыкі выхавання новых пакаленняў” [1, с. 7].

Праблеме аптымізацыі педагагічнага патэнцыялу фальклору прысвечаны адметныя працы А. Аляхновіча, Н. Андрэевай, Г. Бажэдонай, Е. Баронінай, В. Кузьміной, Л. Ражковай, В. Саладухіна і іншых, якія вядуць дыскусію пра тое, як арганізаваць педагагічны працэс, каб фарміраванне асобы сродкамі фальклору ішло ў мэтах выхавання. Разглядаючы фальклор не толькі як сукупнасць твораў, але і як адну са сфер традыцыйнага народнага побыту, даследчыкі падкрэсліваюць неабходнасць укаранення ў сучасны педагагічны працэс непадазельнай еднасці фальклору як мастацтва і жыццёвай практыкі яго ўспрымання і засваення. Таму педагагічны працэс патрабуе: вуснасці пераймання фальклор-

ных адзінак (казак, песень, танцаў і г. д.), якая мабілізуе ўспрымання, актывізуе памяць, стымулюе паглыбленае асэнсаванне духоўнага вопыту народа; традыцыйнасці, якая забяспечвае захаванне складзеных формул, што падахвочвае выхаванцаў да суадносін мінулага вопыту з сучаснай практыкай; варыятыўнасці, якая забяспечвае адзінства працэсаў стварэння – выканання – успрымання твораў фальклорнага мастацтва; сінкрэтызму, які адлюстроўвае мастацка-змястоўную, стыліявую асаблівасці фальклору, а таксама недыферэнцаванасць філасофіі, маралі, вераванняў і мастацкага пачатку; калектыўнасці, якая заўсёды грунтуецца на пераемнасці традыцыйнага вопыту грамадства. На наш погляд, выкананне дадзенага надыходу дазваляе сфарміраваць усведамленне сябе і сваёй дзейнасці на аснове цэласнага і глыбокага спасціжэння культурнай спадчыны грамадства, што вядзе да фарміравання асобы, здольнай да гарманічнага ўзаемадзеяння з прыродным асяроддзем.

Неабмежаваныя педагогічныя магчымасці для развіцця эстэтычнага ўспрымання прыроды маюць усе жанры беларускага фальклору. Аднак асаблівае месца сярод іх займае каляндарна-абрадавы фальклор – адзін з самых старажытных духоўных спадарожнікаў беларуса. Каляндарна-абрадавы фальклор суправаджаў найважнейшую сферу жыцця народа – працу земляроба на працягу гаспадарчага года. У ім найбольш выразна адлюстраваліся погляды селяніна на прыроду, яго гаспадарчы клопат пра ўраджай, ад якога залежаў дабрабыт сям'і. А. Ліс пераказвае даказаў, што галоўная ідэя каляндарна-абрадавага фальклору “зключаецца ў імкненні захаваць свой род, сям'ю, забяспечыць працяг жыцця ў часе і прасторы. З гэтай кардынальнай ідэалагемы вынікаюць вытворныя ад яе ідэі ўраджайнасці зямлі, пакланення продкам, расліннасці” [2, с. 180]. Такім чынам, у зыходнай функцыі ўзнікненне каляндарна-абрадавага фальклору было выклікана прагматычнай задачай – праз магічнае ўздзеянне на з'явы прыроды садзейнічаць ураджаю, паспрыяць гаспадару-земляробу. Аднак з развіццём цывілізацыі магічныя практыкі, уласцівыя старажытнаму светаразуме, паступова набылі эстэтычную, выяўленчую яскравасць і моц, што сведчыць пра страту першапачатковага значэння каляндарна-абрадавага фальклору і ўказвае на новую стадыю яго развіцця.

З асаблівай паўнатай каляндарна-абрадавы фальклор раскрывае першаснае пазнанне чалавекам навакольнага свету. Яго высокапаэтычнае ўвасабленне адлюстравалася ў прыкметах і вяслоўях, прыказках і прымаўках, песнях і гульнях, дапасаваных да тых ці іншых свят гадавога кола,

наладжаных у прыродным ландшафце (А. Гурскі, Р. Кавалёва, В. Ліцьвінка, А. Лозка і інш.). Невыпадкова найбольш буйныя земляробчыя ўрачыстасці і святкаванні, у першую чаргу Каляды, Купалле, прыпадалі на зімовае і летняе сонцастажыне, у чым выразна адчуваецца характэрная для першабытнага мыслення сінхранізацыя жыцця чалавека з натуральнымі прыроднымі цыкламі, абумоўленая колаваротам у прыродзе, чаргаваннем пор года. З. Мажэйка падкрэслівае, што каляндарна-абрадавы фальклор – гэта феномен, які перадае «“абертаны” сістэмы светапогляду старажытных язычніцкіх уяўленняў... і разам з тым рэальнай, так бы мовіць, заземленай практыкі працы і жыцця ў адзіным рытме з прыродай» [3, с. 17]. Мэтазгодная для земляроба паслядоўнасць чаргавання свят і будзённасці; працы і адпачынку, пастоў і ўрачыстасцей забяспечвала ўпарадкаванасць жыцця супольнасці на працягу года і падтрымлівала адвечную гармонію паміж чалавекам і прыродай.

Як неад'емная частка жыцця традыцыйнага грамадства каляндарна-абрадавы фальклор акумуляваў шматвяковую мудрасць народа, яго этнічныя і эстэтычныя ідэалы, маральна-этычныя уяўленні, мастацкія патэрны. Дзякуючы гэтаму ён стаў унікальнай педагогічнай сістэмай, што забяспечвала арганічнасць і бесперапыннасць культурнага развіцця чалавека, непарыўную трансляцыю і пераемнасць мастацка-эстэтычнага вопыту. Засвойваючы пэўныя ўменні і навыкі народнага мастацтва, чалавек паступова далучаўся да культуры свайго народа, пры гэтым працэс выхавання асобы, згодна з каляндарнай упарадкаванасцю, аднаўляўся кожны год. Штогадовае пражыванне ў фальклорнай сітуацыі ўласнай ролі садзейнічала, паводле Л. Ражковай, фарміраванню ўстаноўкі на пэўны спосаб дзейнасці, шматразовы паўтор якога прыводзіў да замацавання і рэалізацыі ў рэальным жыцці [5, с. 35]. Менавіта на гэтых падставах узнікала сістэма эстэтычных устаноўак, схематызаваныя, эмацыянальна афарбаваныя праграмы ўспрымання і мадэлі паводзін, уласцівыя прадстаўнікам пэўнай супольнасці.

Каляндарна-абрадавы фальклор не страціў сваёй змястоўнай педагогічнай спецыфікі і ў нашы дні. Адначасова мастацкі (эстэтычны) і жыццёвы (прыродна-ландшафтны) феномен, які адлюстроўвае сінкрэтычнае спалучэнне разнастайных відаў народнай творчасці, ён з'яўляецца ўніверсальным і найбольш дзейным сродкам фарміравання эстэтычнага ўспрымання прыроды. Непарыўнае адзінства, спалучэнне і ўзаемадапаўненне ў абрадавых дзеяннях спеўна-размоўных формаў, музыкі, танца, пантэмімы; дапасаваныя да таго ці іншага прыроднага

аб'екта, дапамагаюць адчуць цэласнасць і гармонію твораў фальклору і прыроднага наваколля. Валодаючы спецыфічнымі выяўленча-выразнымі сродкамі, кожны фальклорны твор выклікае шэраг узаемазвязаных асацыяцый, якія сінтэзуюць слыхавыя, візуальныя і тактыльныя ўражанні ў адзіны цэласны эстэтычны вобраз. За кошт пашырэння ўражанняў якасна перайначваюцца і развіваюцца эстэтычныя пачуцці асобы, якія ўздымаюцца да ўзроўню эстэтычнага ідэалу як меры ўвасоблення прыгажосці ў народным мастацтве, прыродзе і жыцці і замацоўваюцца ў эстэтычных меркаваннях.

Апошнія характарызуюцца ўменнямі вылучаць і абагульняць эстэтычныя асаблівасці прадметаў або з'яў, даваць ім ацэнку, заснаваную на вобразнасці і экспрэсіўнасці мовы, яе эмацыянальнасці, лагічнасці і завершанасці. Веды, пачуцці і ацэнка, сканцэнтраваныя ў эстэтычных меркаваннях пра народнае мастацтва і навакольную рэчаіснасць, дапамагаюць асобе ўсвядоміць і засвоіць сэнс прыгожага і ўзвышанага ў фальклорных творах, высокага і нікчэмнага, добрага і благага ў свядомасці і паводзінах чалавека, гарманічнага і стыкійнага ў прыродзе. Назапашаная інфармацыя паступова арганізуецца ў эстэтычны вопыт, які рэгульна стаўленне чалавека да аб'ектаў, з'яў прыроднага наваколля. Такім чынам, эстэтычны вопыт разумеецца як устойлівая канцэптуальная сістэма вобразаў эстэтычнага светаадчування, абумоўленая культурай успрымання прыродных аб'ектаў і з'яў і эстэтычнай інфармацыі, атрыманай праз органы пачуццяў. Эстэтычны вопыт выступае ў якасці стрыжня пры фарміраванні эстэтычнага успрымання прыроды і робіцца асновай, якая дазваляе выпрацаваць устойлівыя праграмы (мадэлі) эстэтычных паводзін у прыродным асяроддзі і ў будучым парадкаваць новую інфармацыю.

У адпаведнасці з гэтым раскрываецца неабходнасць уключэння асобы ў мастацка-творчую дзейнасць, звязаную з рэканструкцыяй каляндарных абрадаў у натуральных прыродна-ландшафтных умовах. Такі тып дзейнасці стварае ўмовы для "пражывання" фальклору ў найбольш набліжаным да арыгінала варыянце, дзе кожны з удзельнікаў выступае адначасова і як транслятар, і як пераймальнік фальклору, дэманструе і засвойвае ў творчым узаемадзеянні разнастайныя фальклорныя ўзоры. Рытуальна-магічныя дзеянні, спевы, ігра на музычных інструментах, гульні, танцы, карагоды, драматызацыя напэўняюць пачуцці асобы асэнсаваным мастацкім успрыманням, разнастайнымі асацыяцыямі. Пры гэтым у полімастацкую, сінкрэтычную дзейнасць чалавек уваходзіць з пазіцыі творцы, выкарыстоўвае даступныя яму выяўленчыя сродкі, можа

імправізаваць, актыўна выяўляць і выказаць эмацыянальныя перажыванні, уключаць у свой эстэтычны вопыт светапоглядныя, эстэтычныя каштоўнасці, увасобленыя ў вобразах народнага мастацтва. На гэтай падставе афармляецца асобна значнае эстэтычнае стаўленне да свету, якое рэалізуецца ў паводзінах чалавека, у яго творчых і штодзённых узаемадзеяннях з прыродным светам у адпаведнасці з законамi меры, гармоніі і прыгажосці.

Такім чынам, падкрэслім, што педагогічны патэнцыял фальклору ў працэсе фарміравання ў дзяцей эстэтычнага успрымання прыроды можа быць наўнавартасна рэалізаваны толькі на падставе яго мастацкага адзінства з жыццёвай практыкай трансляцыі і пераймання. Таму для аптымізацыі працэсу фарміравання эстэтычнага успрымання прыроды патрабуецца мэтанакіраваны падыход, дзе фальклор выступае не толькі як сукупнасць праслуханых ці выкананых мастацкіх твораў, але і як дзейнасць, што дазваляе засвоіць і выпрацаваць устойлівыя мадэлі эстэтычных паводзін у прыродным асяроддзі. У сувязі з гэтым неабмежаваны педагогічны магчымасці мае каляндарна-абрадавы фальклор. Сутнасць яго выкарыстання – у апоры на формы бытавання мастацтва вуснай традыцыі ў сінкрэтычным адзінстве музыкі, харэаграфіі, драматызацыі, гульнівога дзеяння. Актыўнае пагружэнне асобы ў шматлікія віды мастацка-творчай дзейнасці сярняе перажыванню гармоніі, выразнасці наваколля і ўсвядомленню яго прыгажосці, дазваляе перажыць і замацаваць мадэлі эстэтычных паводзін у прыродным асяроддзі.

Спіс літаратуры

1. Болбас, В. С. Этнічная педагогіка беларусаў / В. С. Болбас. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 175 с.
2. Ліс, А. С. Каляндарна-абрадавы творчасць беларусаў : Сістэма жанраў. Эстэтычны аспект / А. С. Ліс. – Мінск : Беларус. навука, 1998. – 188 с.
3. Мажэйка, З. Я. Каляндарна-песенныя традыцыі / З. Я. Мажэйка // Беларусы / пад рэд. Т. Б. Варфаламеёвай; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – Т. 11. – С. 14 – 40.
4. Об охране нематериального культурного наследия : Конвенция Организации объединенных наций по вопросам образования, культуры и науки, 17 окт. 2003 г. // Консультант Плюс / ООО "ЮрСпектр". – Минск, 2010.
5. Ражкова, Л. Л. Фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці падлеткаў сродкамі фальклору ў аматарскіх мастацкіх калектывах : дмс. ... канд. пед. навук : 13.00.05 / Л. Л. Ражкова. – Мінск : Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2007. – 145 с.

Наталія ПЕТУХОВА,
выкладчык Беларускага дзяржаўнага
універсітэта культуры і мастацтваў.

Арткул рэкамендаваны да друку доктарам філасофскіх
навук Э. К. Даршэвічам.